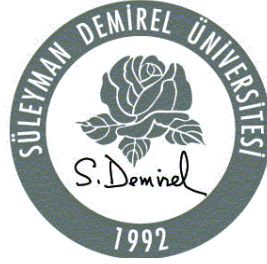

ISSN 1300-9672

**SÜLEYMAN DEMİREL ÜNİVERSİTESİ
İLAHİYAT FAKÜLTESİ
DERGİSİ**

**Review of the Faculty of Divinity
University of Süleyman Demirel**

H a k e m l i D e r g i

Yıl (Year): 2005/2

Sayı (Number): 15

Derginin Sahibi (Owner of the Journal)

Prof. Dr. Ekrem SARIKÇIOĞLU (Dekan)

Derginin Editörü (Editor of the Journal)

Prof. Dr. İsmail Hakkı GÖKSOY

Fakülte Yayın Kurulu (Faculty Editorial Board)

Prof. Dr. Ekrem SARIKÇIOĞLU

Prof. Dr. İsmail YAKIT

Prof. Dr. Talat SAKALLI

Prof. Dr. İsmail Hakkı GÖKSOY

Prof. Dr. M. Saffet SARIKAYA

Doç. Dr. Kemal SÖZEN

Doç. Dr. Talip TÜRCAN

Yrd. Doç. Dr. Ahmet YILDIRIM

Dizgi (Composition)

SDÜ İlahiyat Fakültesi

Kapak (Covering)

SDÜ Basın ve Halkla İlişkiler

Baskı (Printing)

Ali ÇOLAK

SDÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi hakemli bir dergidir ve yılda iki defa yayımlanır. Dergi, *MLA Directory of Periodicals* ile *MLA Master List of Periodicals*'a kayıtlı olup, *MLA International Bibliography* adlı uluslar arası indeks tarafından taranmaktadır.

Dergide yayınlanan yazıların sorumluluğu yazarlarına aittir. Dergide yayınlanan makale ve yazılar kaynak gösterilmek şartıyla iktibas ve atıf şeklinde kullanılabilir.

©İlahiyat Fakültesi Isparta-2005

İsteme Adresi (Communication Adress)

SDÜ İlahiyat Fakültesi 32260 ISPARTA

Tlf: 0 246 237 10 61 Fax: 0 246 237 10 58

KELAMDA İNSAN FİİLLERİNİN YARATILMASI PROBLEMİ: YARATMA KAVRAMI BAĞLAMINDA BİR DEĞERLENDİRME

Yrd. Doç. Dr. Galip TÜRCAN*

ÖZET

Kelamda, insan fiilleri ve yaratılması problemi, Allah'ın fiilindeki adaleti ve insanın ihtiyârî fiillerindeki iradesi konularıyla ilgili olarak tartışılmıştır. Problemin bu çerçevede tartışılması, önemli ölçüde, Mu'tezile'nin siyasî ve teolojik kaygılarıyla gerçekleşmiş, Ehl-i Sünnet alimleri ise daha ziyade Mu'tezile'nin probleme ilişkin itikâdî tercihlerini reddetmek için çaba sarf etmişlerdir. Mu'tezile ve Ehl-i Sünnet arasında gelişen tartışma halk (yaratma), fiil, kesb, istitâa vb. kavramlar üzerinden yürümüş olsa bile, halk kavramı özellikle belli bir dönemden sonra tartışmanın odağına oturmuştur. İşte bu çalışmada biz, tartışılan problemin varlığı ve yaratma kavramı arasındaki ilişkinin mahiyeti üzerinde durmaya çalıştık. Bu bakış açısının geçmişte tartışılan bu konuya yeni bir katkı sağlayacağını ümit ediyoruz.

Anahtar Kelimeler: Mu'tezile, Ehl-i Sünnet, İnsanın fiilleri, Yaratma.

ABSTRACT

The Question of Creation of Human Acts in the Islamic Theology: An Evaluation in the Context of Creation Concept-

In the Islamic Theology, the questions of the human acts and their creations were deliberated in connection with the subjects of God's justice in His acts and the human will in his voluntary acts. Discussion of the problem within this frame were done because of the Mu'tazila's political and theological worries to a great extent. As for the scholars of the Ahl al-Sunnah, they tried to reject the convictional preferences of Mu'tezila about this problem. Although the discussion developed between the Mu'tazila and Ahl al-Sunna had been carried out on the different concepts such as halk (creation), fi'l (act), kasb (gain) and istitâa (ability), after a period, the concept of halk got established in the focal point of the discussion. In the study, we tried to investigate the connection between the essence of the problem discussed and the concept of halk (creation). We hope that this point of view will contribute to understand the problem discussed in the past.

Key Words: Mu'tazila, Ahl al-Sunnah, Human acts, Creation.

---

* SDÜ İlahiyat Fakültesi Kelam Anabilim Dalı Öğretim Üyesi

1. Giriş

İnsanın iradeli fiilleri ihtiyârî, iradesiz fiilleri ise izdırârî diye nitelenmektedir.¹ Efâlu'l-ibâd (kulların/insanların fiilleri), insanın daha ziyade ihtiyârî fiilleri ve ilgili fiillerin gerçekleşme şekli üzerinde yürütülen tartışmanın kelimeler dilindeki adıdır. Bu çalışmada 'insanın fiilleri', özellikle insanın ihtiyârî fiilleri anlamında 'efâlu'l-ibâd' tabiri ile 'yaratma' kavramı da yine kelimeler terminolojisindeki kullanımını asıl alınarak 'halk' tabiri ile ifade edilecektir.

Efâlu'l-ibâd tartışması esasen Mu'tezile tarafından geliştirilmiş, dolayısıyla çerçevesi de Mu'tezile tarafından belirlenmiştir. Konu Mu'tezile'nin temel yaklaşımları bakımından ele alınacak olursa, mu'tezilî efâlu'l-ibâd yorumunun, 'tevhid' ve 'adalet' ilkeleriyle doğrudan ilgili bulunduğu ortaya çıkmaktadır. Çünkü Mu'tezile, efâlu'l-ibâd tartışırken, öncelikle Allah'ın zâtı ve sıfatları ile ilgili tenzih anlayışını güçlendirmeyi ve insanın fiilindeki iradesini ispatlamayı amaçlamaktadır.

Mu'tezile'nin tenzih çabasının nedenini, müslüman topraklar dışındaki din iddialara, özellikle mecûsîlerin 'iyilik ve kötülük tanrısı'

---

¹ Bkz. el-Bağdâdî, Abdulkâhir b. Tahir b. Muhammed, *Usûlu'd-Dîn*, Dâru'l-Kutubi'l-İlmîyye, Beyrut 1981/1401, 134-135. İhtiyâr, hayır olan veya hayır görülen şeyin istenmesi ve yapılmasıdır. Kelamcılar ikrah olmaksızın insanın yaptığı her bir fiile 'muhtar' demektir. er-Râğib el-İsfahânî, *Mufredâtu Elfâzi'l-Kur'an*, Tahkik: Safvan Adnan Dâvûdî, Dâru'l-Kalem, Beyrut 1997/1418, 301; Ebu'l-Bekâ, Eyyub b. Musa el-Huseynî el-Kefevî, *el-Kulliyât Mu'cem fi'l Mustalahât ve'l-Furûk el-Luğaviyye*, Muessesetu'r-Risâle, Beyrut 1993/1413, 62. İhtiyâr, 'bir şeyin tercihi, tahsisi başkasına takdimi' anlamıyla meşiet ve iradeden daha özeldir ve kelamcılar tarafından zaman zaman irade yerine kullanılır. et-Tahânevî, Ali, *Mevsûatu Keşşâf Istilâhât el-Funûn ve'l-Ulûm*, II, Tahkik: Ali Dahrûc, Mektebetu Lubnân Nâşirûn, 1996 Beyrut, I, 119. İrade, 'nefsin, fiili yapmaya sevkeden (haml) arzusu (nuzû)' ve meyli' anlamına gelmektedir. Meylin, nefsi fiile sevketmesi, onu fiili gerçekleştirmeye yönlendirmesidir. Arzunun öncesinde olan kuvvet, canlıda mevcut bir sıfattır ve makdûrun iki tarafından birine meylin başlangıcıdır. Nuzu', iştîyâk; meyl ise, mehabbet ve kasıttır. İrade, fiili gerçekleştirmeye ve icâd etmeye sevkeden meyl anlamı ile -her ne kadar bizzat fiilden önce olsa da- fiille birlikte ve fiile karışık, bil kuvve irade ise fiilden öncedir. et-Tahânevî, I, 132. İlgili olarak ayrıca bkz. Macit, Nadim, *Eylem Değişim İlişkisinin Teolojik Yorumu*, Etüt Yayınları, Samsun 2000, 110 vd.; Aslan, Abdülgaffar, "İbn Rüşd'e Göre İnsan Hürriyeti", İslâmî Araştırmalar Dergisi, Cilt: 15, Sayı: 4, Ankara 2002, 485 vd.

ayırımına ve senevî tanrı tasavvuruna bağlamak mümkündür.² Allah'ın yaratıcılığı, efâlu'l-ibâd açısından ele alındığı zaman mu'tezilî teorisyenler, konuyu temel iddiaları bakımından formüle etmişlerdir. Buna göre Allah, kötülüğü yaratmamaktadır. Halbuki insanın fiillerinde, kötülük (kabîh) ve iyilik (husn) birlikte bulunmaktadır. İnsanın iyi fiilleri yanında kötü fiillerinin de Allah tarafından yaratıldığını ileri sürmek, Allah'ın sıfatları bakımından kabul edilebilecek nitelikte değildir. Öyleyse, insanın iyi-kötü bütün fiilleri, yaratma bakımından Allah'a isnat edilmemelidir.

İnsanın ihtiyârî fiilindeki iradesini ispat eden Mu'tezile, bu nedenle insanın kendi fiilini yaratması gerektiğini öne sürmektedir. Efâlu'l-ibâdî insanın ihtiyârî fiilindeki iradesi açısından değerlendiren Mu'tezile'yi böyle bir hassasiyete sevk eden hususlardan en önemlisi, müslüman toplumda ortaya çıkan ve Emevî siyasetinin payandasına dönüşmüş bulunan cebr telakkîsidir. Kendi iktidarını ve siyaset şeklini Allah'ın takdirine dayandıran emevî idaresi, esasen kader ve efâlu'l-ibâd tartışmalarını doğrudan başlatmış olmaktadır. Kâdî Abdulcebbar (ö. 415/1024)'ın açık ifadesine göre mu'tezilî adalet telakkîsinin aksine gelişen cebr söylemi bizzat Muaviye tarafından telaffuz edilmiş, hatta ashâbın ileri gelenlerinden Ebu'd-Derdâ ve Ubâde b. es-Sâmit, kendi iktidarını Allah'ın iradesine bağlayan ve yine kendi iktidarını reddedenleri de Allah'ın takdirini reddetmekle itham eden Muaviye'yi yalanlamışlardır. Ancak Muaviye'den sonraki Emevî halifeleri de Muaviye'nin iddialarını tekrarlamaktan geri durmamışlardır.³ Emevîlere ve emevîlerin siyasî hedeflerle desteklediği cebr telakkîsini dinî ve metinsel gerekçelerle savunanlara göre insan, ilahî irade tarafından belirlenmiş kader içerisinde hareket etmektedir. İnsanın, ihtiyârî fiilleri de dahil olmak üzere, hiçbir fiili irâdî değildir.

Ehl-i Sünnet'in efâlu'l-ibâd konusundaki bakışı Mu'tezile'nin belirlediği çerçevenin gereği olarak, öncelikle tenzih amacına

---

² el-Mâtürîdî, Muhammed b. Muhammed Ebû Mansûr, *Kitâbu't-Tevhid*, Tahkik: Bekir Topaloğlu-Muhammed Aruçi, İSAM Yayınları, Ankara 2003, 394-395; *Te'vîlâtü Ehl'is-Sunne*, I-IV, Tahkik: Fatıma Yusuf el-Haymî, Beyrut 2004, V, 318; Subhî, Ahmed Mahmud, *ft İlmi'l-Kelam –dirâse felsefiyye-*, I-III, Dâru'n-Nahdatil'l-Arabiyye, Beyrut 1985/1405, I, 142.

³ el-Kâdî Abdulcebbar, Ahmed el-Hemedânî, *Kitâbu Fadli'l-İ'tizâl ve Tabakâti'l-Mu'tezile ve Mubâyenetuhum li Sâiri'l-Muhâlîfn*, Tahkik: Fuâd Seyyid, ed-Dâru't-Tunûsiyye li'n-Neşr, Tunus 1974, 143-144. İlgili olarak ayrıca bkz. Özler, Mevlüt, *İnsan Düşüncesinde İrade Hürriyeti*, Nun Yayıncılık, İstanbul 1997, 165-166.

yöneliktir. Mu'tezile'nin efâlu'l-ibâdı tartışırken öne çıkardığı tanrı tasavvuru ve ilâhî sıfatlar konusunda benimsediği yaklaşım, esasen Ehl-i Sünnet'in tanrı tasavvuru ve sıfat telakkîsi bakımından kabul edilemeyecek niteliktedir. Ayrıca Ehl-i Sünnet'e göre ihtiyârî fiillerindeki iradeyi ispat etmek için insanı, fiillerinin yaratıcısı ilan eden mu'tezilî izah, dinin temel tercihleri bakımından geçerli değildir.

Mu'tezile ve Ehl-i Sünnet, efâlu'l-ibâdı, kendi sistemleri gereği, benimsedikleri metafizik kaygılar çerçevesinde tartışmaktadır. İnsanın, ihtiyârî fiillerinin tezâhürüne getirilecek izah, mu'tezilî ve sünnî sıfat telakkîsi ile uyumlu olmak zorundadır. Ancak kabul etmek gerekir ki, tenzih çabaları, metafizik alanın, efâlu'l-ibâd ise öncelikle fizik alanın konularıdır. Fizik alandaki bir konuyu metafizik kaygıları doğrulayacak nitelikte anlama çabaları, aslında farklı alanların tedahülünü ve değerler dünyasını olgular dünyasına taşımayı gerekli kılacaktır. Bu yazının amacı, efâlu'l-ibâd hakkındaki mu'tezilî ve sünnî iddiaları, bu iddiaların halk kavramı ekseninde gerekçelendirilme çabalarını ve ulaşılan sonuçların amaçlanan çözüm şeklini hangi ölçüde doğruladığı hususunu irdelemektir. Efâlu'l-ibâd tartışmasında yer alan halk kavramı dışındaki kavramlar (fiil, kesb, istitâa vb⁴), bu kavramların farklı yaklaşımlar (mu'tezilî, sünnî) tarafından anlaşılma şekli çalışmanın ilgi alanına dahil değildir. Sözü edilen kavramlara dönük atıflar, yalnızca halk kavramının tartışmadaki kullanım şeklinin belirlenmesi amacıyla yöneliktir. Ancak halk kavramının tartışmadaki konumunu tam anlamıyla tespit etmek için öncelikle konuyla ilgili temel farklılaşmayı ele almak gerekmektedir.

2. 'Efâlu'l-İbâd'ın Konusu ve Tartışıldığı Çerçeve

İnsanın ihtiyârî fiillerindeki iradesi problemi, dinî ve felsefî düşüncenin her zaman ilgi alanına girmiş, müslüman dinî düşüncesinden önce de hem dinî hem de felsefî düşüncede canlı şekilde tartışılmıştır.⁵ Ancak tartışmanın müslüman kültür dışındaki yanı bizi doğrudan ilgilendirmemektedir. Esasen konu, ahlakî bir varlık olan insanın irâdî davranışlarına bağlı sorumluluğunu, insanın adalet duygusuna uygun gelecek tarzda ve dinî düşünce bakımından

---

⁴ Sözü edilen kavramların anlaşılması için bkz. Gölcük, Şerafeddin, *Bâkullânî ve İnsanın Fiilleri*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 1997, 67 vd.

⁵ Bkz. Ahmed Emîn, *Fecru'l-İslam*, Mektebetu'n-Nahdati'l-Mısıriyye, Kahire 1965, 283; Yeprem, M. Saim, *İrade Hürriyeti ve İmam Mâtürîdî*, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul 1997, 33 vd.; el-Hafî, Ahmed Muhammed, *ez-Zemahşerî*, Dâru'l-Fikri'l-Arabî, Kahire 1966, 149.

ele alınacak olursa, Allah'ın ilmi, iradesi, takdîri ve adaletiyle de uyumlu olacak biçimde çözümleme çabalarını içermektedir.⁶ Efâlu'l-ibâd, kelimada Allah'ın sıfatları üzerindeki tartışmaya dayalı olarak gelişmiştir.⁷ Bu nedenle konu, insanın fiilindeki iradesi yanında hatta ondan daha fazla olarak Allah'ın zât ve sıfatları üzerindeki tartışmaların odağında yer almaktadır.

Efâlu'l-ibâd, insan ve hayvanların irâdî fiillerini ve sözü geçen fiillerin insan ve hayvanlara isnat şeklini incelemektedir.⁸ Konu, kelim literatüründe daha çok 'halku efâli'l-ibâd' (kulların/insanların fiillerinin yaratılması) diye bilinmektedir.⁹ Mu'tezile, efâlu'l-ibâdı adalet ilkesinin izahı çerçevesinde tartıştığı gibi Ehl-i Sünnet de meselenin adalet ilkesiyle ilgisini ihmal etmemektedir. Ehl-i Sünnet Kelim kaynakları, 'ta'dîl ve tecvîr'¹⁰ başlıkları altında devam eden tartışmalarda daha ziyade efâlu'l-ibâdı öne çıkarmaktadır.¹¹ Fakat tartışmanın en önemli ara başlığı, 'halku efâli'l-ibâd'dır.¹²

Efâlu'l-ibâd konusunda üç temel yaklaşım bulunmaktadır.¹³ Ebu'l-Muîn Neseî (ö. 508/1114) ilgili yaklaşımları sistematik biçimde özetlemektedir:

Cehm b. Safvân (ö. 128/746) ile birlikte onu destekleyen Cebriyye, "insanın gerçekte fiili olmadığını, insana izafe edilen fiillerin, eşyanın ortaya çıktığı (mahal) yere izafesi kabilinden olduğunu ve onu ortaya çıkarana (muhasıl) izafesi kabilinden olmadığını" ileri sürmektedir.¹⁴ Cebriyye'nin iddiasına göre insan, fiillerine mecburdur. İnsanın fiili için bir gücü (istitâa) bulunmadığı gibi fiilini kesbetmesi de söz konusu değildir. İhtiyarî hareketler ile

---

⁶ Turhan, Kasım, *Bir Ahlak Problemi Olarak Kelâm ve Felsefe Açısından İnsan Fiilleri*, İFAV Yayınları, İstanbul 1996, 23 vd.

⁷ en-Neseî, *Tebşiratu'l Edille*, II, 539.

⁸ el-Bağdâdî, *Usûlu'd-Dîn*, 134.

⁹ en-Neseî, Ebû'l-Muîn Meymun b. Muhammed, *Tebşiratu'l Edille*, I-II, Tahkik: Claude Salamé, Institut Français de Damas, Dimeşk 1990, II, 539.

¹⁰ el-Eş'arî, Ebu'l-Hasan Ali b. İsmail, *el-İbâne an Usûli'd-Diyâne*, Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, Beyrut 1990/1410, 70; en-Neseî, *Tebşiratu'l Edille*, II, 539.

¹¹ el-Mâtürîdî, 351; el-Cuveynî, Ebu'l-Meâlî Abdülmelik b. Abdillâh b. Yusuf, *Kitabu'l-İrşâd ila Kavâidi'l-Edille fî Usûli'l-İ'tikâd*, Tahkik: Esad Temîm, Muessesetu'l-Kutubi's-Sekâfiyye, Beyrut 1992/1413, 173.

¹² en-Neseî, *Tebşiratu'l Edille*, II, 539.

¹³ el-Bağdâdî, *Usûlu'd-Dîn*, 134.

¹⁴ en-Neseî, *Tebşiratu'l Edille*, II, 539.

nabız arasında bir fark yoktur. İnsan her iki tür hareket bakımından da eşit bir mecburiyetle karşı karşıyadır.¹⁵

Cebriyye dışındaki bütün fırkalar, insanın fiili olduğunu ve onun gerçekten fâil/kâsib olduğunu benimsemiştir. Ancak Eş'arî (ö. 324/956), insanı muktesib/âmil diye nitelediği halde, fâil diye nitelemekten kaçınmaktadır. Gerçek fâil, Allah'tır.¹⁶

İnsanın fiilini, kesbini ve amelini var kabul edenler, efâlu'l-ibâdın ortaya çıkışında (icâd) farklı fikirler ileri sürmüşlerdir.¹⁷ Mu'tezile'ye göre, efâlu'l-ibâdın mücidi insandır. Efâlu'l-ibâdda Alah'ın hiçbir tasarrufu bulunmamaktadır.¹⁸ Ehl-i Sünnet'e göre ise -Ehlu'l-Hadis, Neccâriyye, Kerrâmiyye de aynı kanaattedir- 'efâlu'l-ibâdın asıl mücidi ve hâlıkı, Allah'tır. İnsan ise fiilin kesbedeni ve fâilidir.¹⁹

Mu'tezile'ye göre efâlu'l-ibâd, güzel/iyi (husn/hayr) ve çirkin/kötü (kubh/şer) fiillerin bütününe içine almaktadır. İnsanlar, hem taate hem de masiyete elverişli bir yapıdadır. Şayet efâlu'l-ibâdın gerçekleştirilmesinde Allah'ın herhangi bir dahli (yapma, yaratma) bulunursa, kabîh ve masiyetin ortaya çıkışının Allah'a nispet edilmesi gerekecek ve bu durum, Allah'ın nitelikleri bakımından bir takım izah güçlükleri oluşturacaktır. Nitekim Mu'tezile ilgili bakışını şöyle temellendirmektedir: Adl, ilâhî fiilin en önemli niteliğidir. Tevhid, Allah'ı mahlûkâtın sıfatlarından, adalet ise Allah'ın fiilini zulümden tenzih eder.²⁰ Allah adildir demek, Allah'ın bütün fiilleri güzeldir (hasene) demektir. O, zâtına vacib olan hiçbir şeyi terk etmediği gibi kabîhi de tercih etmez (ihtiyâr).²¹ Çünkü Allah, kabîhin kabîh olduğunu bilir. Kabîhten müstağnîdir, yani kabîhe ihtiyacı

---

¹⁵ el-Bağdâdî, *Usûlu'd-Dîn*, 134.

¹⁶ en-Nesefî, *Tebsiratu'l Edille*, II, 539.

¹⁷ en-Nesefî, *Tebsiratu'l Edille*, II, 539.

¹⁸ en-Nesefî, *Tebsiratu'l Edille*, II, 539.

¹⁹ en-Nesefî, *Tebsiratu'l Edille*, II, 539.

²⁰ Subhî, I, 141.

²¹ el-Kâdî Abdulcebbâr, *el-Muğnî fî Ebvâbi't-Tevhîd ve'l-Adl*, Tahkik: Ahmed Fuâd el-Ehvânî, el-Muessesetu'l-Mısrıyye el-Amme li't-Te'lîf ve'n-Neşr, (Mısır) 1962/1382, VI, 186; *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse*, Tahkik: Abdulkerim Osman, Mektebetu Vehbe, Kahire 1996/1416, 132, 301.

bulunmamaktadır. Dolayısıyla kabîhi irade etmeyecektir.²² Öyleyse Allah, kabîhi, yapmayacaktır (lâ yef'al). Allah, kabîhi yapmayacağına göre, teorideki tutarlılık gereği, husnü (insanların iyi fiilleri) de yapmayacaktır.²³ Allah'a 'şer, zulüm, küfür ve masiyet olan fiil' (yapma ve yaratma bakımından) izafe edilemez. Zulmü yaratan zalimdir.²⁴ Nitekim Allah, zâtını zulüm/kötülüklerden tenzih etmiştir: "Allah, kulları için zulüm istemez."²⁵ "Allah, insanlara hiçbir şekilde zulmetmez."²⁶ Alemde var olan kötülükler (kabâih) insanların fiilidir. Allah'ın kabîhi yaptığını ileri sürmek; 'O'nun peygamberlere ve salih kimselere azap edebileceğini, kelimasının yalan, emrinin batıl olabileceğini, kafirleri cennete koyabileceğini ileri sürmek' demektir. Allah'ın 'küfre, dalaletle çağırın insanlar göndermesi ve onları mucize ve delillerle desteklemesi' de pekâlâ mümkündür. Şayet Allah'ın kabîhi yapması caiz ise az önce zikredilenleri yapmasına engel de bulunmamaktadır. Böylece 'Allah'ın va'd ve va'idine güvenmemek' gerekecektir. 'Allah'ın Kitabı'na, Peygamber'e güvenemeyeceğimiz gibi şeriati bilemeyiz. Allah'ın kabîhi yapması, kendi durumumuzun hak, kafirlerin durumunun da dalalet olduğuna dair kuşkuların ortaya çıkmasına yol açacaktır.'²⁷ Allah'ın kabîhi yaratması, zulmü Allah'a isnat etmek anlamına gelmektedir ki böyle bir iddia, küfürdür.²⁸

Yine mu'tezilî adalet ilkesi gereği, insan, ihtiyârî fiillerinde mutlak iradeye sahiptir ve fiillerini kendisi yarattığı için söz konusu irade, tam anlamıyla ispat edilebilecek niteliktedir. Ef'alu'l-ibâdı Allah'ın yarattığını ileri sürmek, insanların fiillerindeki ihtiyarını reddetmektir.²⁹ İnsanın ihtiyârî fiillerindeki sorumluluğu, ancak insanı fiilinin yaratıcısı kılmakla açıklanabilir. Çünkü insan, fiillerini

²² el-Kâdî Abdulcebbar, *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse*, 302-303; *el-Muhtasar fî Usûli'd-Dîn*, Resâilu'l-Adl ve't-Tevhîd, I-II, içinde, Tahkik: Muhammed Ammâra, Dâru'l-Hilal, 1971, I, 205 vd.

²³ el-Kâdî Abdulcebbar, *el-Muğnî*, VI, 177 vd; *el-Usûlu'l-Hamse*, Adnan Bülent Baloğlu'nun tercümesi ile birlikte, Anadolu Yayınları, İzmir 2003, 76; *Fadlu'l-İ'tizâl*, 348.

²⁴ eş-Şehristânî, Ebû'l-Feth Muhammed b. Abdilkerim, *Nihâyetu'l-İkdâm fî İlmi'l-Kelam*, (baskı yeri yok) 1934, I, 39.

²⁵ Ğâfir (40), 31.

²⁶ Yunus (10), 44.

²⁷ el-Kâdî Abdulcebbar, *el-Usûlu'l-Hamse*, 76.

²⁸ el-Kâdî Abdulcebbar, *el-Muhtasar fî Usûli'd-Dîn*, 205.

²⁹ el-Kâdî Abdulcebbar, *el-Muhtasar fî Usûli'd-Dîn*, 209.

yarattığı taktirde ahiretteki karşılığı hak edebilir.³⁰ Aksi halde teklifin anlamı kalmaz. Allah'ın küfrü yaratıp sonra da insanı küfürden nehyetmesi, küfre aykırı olarak ve küfrün terk edilmesi için peygamber göndermesi nasıl düşünülebilir?³¹ Bahsi geçen durum; emr, nehy, va'd-vaîd, sevap-ikâb ile ilgilidir. Efâlu'l-ibâdı insanın yarattığı iddia edilirse, Allah, hem emreden ve nehyeden, hem emre ve nehye muhatap olan, hem itaat eden ve isyan eden hem de sevap ve ikâbla karşılaşan olarak nitelenecektir. İnsanın fiilleri nedeniyle övülmesi ve yerilmesi de insanın, fiillerinin yaratıcısı kabul edilmesini zorunlu kılmaktadır.³²

Efâlu'l-ibâdı, Allah'ın nitelikleri bakımından ele alan Ehl-i Sünnet ise kabîhin/şerrin, yaratılma açısından Allah'a izafe edilmesi problemini, insanın fiili üzerine geliştirdiği halk ve kesb (insana nispet edilmesi/kazanılması) ayırımına dayalı olarak çözmek istemiştir. Ehl-i Sünnet, kendi içindeki farklı tercihler bir yana bırakılırsa,³³ şerrin yaratılması ile şerrin insan tarafından yapılmasını/edinilmesini (fiil/kesb) birbirinden ayırmaktadır.³⁴ Geliştirilen çözüm şekline göre, şerrin yaratılması şer değil, yapılması, kesbedilmesi şerdir.³⁵ İnsanın fiil sonunda karşılaşacağı sevap ve ikâp, Allah'ın o fiili yaratmasına değil, insanın fiili yapmasına, edinmesine bağlıdır.³⁶ Böylece şer, Mu'tezile'nin itirazları da göz önünde bulundurularak, yaratılma bakımından Allah'a izafe edilmiştir. Şu halde şerrin Allah'a izafesi, Allah'ın sıfatları (zâtî ve fiilî) açısından, yani Mu'tezile'nin sakınmak istediği türden bir tenzih endişesi doğurmayacak, insanın fiilindeki sorumluluğunu tespit etme yönünden de herhangi bir sakınca oluşturmayacaktır.

---

³⁰ eş-Şehristânî, I, 39.

³¹ el-Kâdî Abdulcebbâr, *Fadlu'l-i'tizâl*, 148.

³² en-Nesefî, *Kitabu't-Temhîd li Kavâidi't-Tevhid*, Tahkik: Cibullah Hasen Ahmed, Dâru't-Tibâati'l-Muhammediyye, Kahire 1989/1406, 270.

³³ Kesb ve fiil ayrımı için bkz. en-Nesefî, *Tebziratu'l-Edille*, II, 596; Şeyhzâde, Abdurrahim b. Ali, *Kitabu Nazmi'l-Ferâid ve Cemi'l-Fevâid*, el-Matbaatu'l-Edebiyye, (Mısır) 1318, 53-54

³⁴ el-Bağdâdî, *Usûlu'd-Dîn*, 134.

³⁵ Ebû Hanife, Nu'man b. Sabit, *el-Fıkhü'l-Ebsat*, İmam-ı Azam'ın Beş Eseri içinde, İstanbul 1981, 39.

³⁶ en-Nesefî, *et-Temhîd*, 296.

3. Halk Kavramının Efâlu'l-İbâd Tartışmasına Dahil Edilmesi

Halk kelimesi esasen ‘doğru ölçü’ (et-takdîr el-mustakîm)³⁷ anlamına gelse de dilde ‘takdir etmek’ ve ‘yalan söylemek’ (sözü takdir etmek/ayarlamak/oluşturmak) anlamında kullanılmaktadır.³⁸ Halk, Kur’an’da özellikle Allah’ın yaratıcılığı ile ilgili en önemli kavramdır. Kelime Kur’an’daki bu kullanımı ile ‘bir şeyi, herhangi bir asıl olmadan meydana getirmek (ibdâ)’³⁹ ve ‘bir şeyden başka bir şey var etmek (icâd)⁴⁰’ anlamına gelmektedir.⁴¹ Halk kelimesi ve onun kavramsal içeriği bilindiği üzere Türkçede ‘yaratmak’ kelimesiyle ifadesini bulmaktadır. Aslında halk (yaratmak), ‘bir asıl olmadan bir şey meydana getirmek (ibdâ)’ anlamında, yaratılmışların fiillerinden ayrı, ilahî bir nitelik olarak anlaşılmalıdır. İlah ile ilah olmayan varlıklar arasındaki en keskin ayırım da bu nitelikte gerçekleşmektedir. Nitekim Kur’an sözü edilen ayırımı “Yaratan, yaratmayan gibi midir, düşünmez misiniz?”⁴² ayetiyle açıkça ortaya koymaktadır.⁴³ Ancak Kuran, halk kelimesini dönüşmek/dönüştürmek (istihâle) anlamında Allah’tan başka varlıklar için de kullanmıştır. “Sen benim iznimle çamurdan kuş şeklinde bir şey yaratmış/oluşturmuşsun (tahluk)...” ifadesi Hz. İsa’ya atfen Kur’an’da yer almaktadır.⁴⁴ Ayette geçen ve halk kökünden gelen fiil (tahluk), çamurun kuş şekline dönüştürülmesini ifade etmektedir.

Halk kelimesi insan için kullanıldığında iki anlamı içermektedir. Bunlardan birisi ‘takdir etmek’, diğeri de ‘yalan söylemek’tir. Her iki kullanım için de Kur’an’da örnek bulunmaktadır. Söz gelimi Mu’minun Suresi 14. ayette “...Allah yaratanların en

---

³⁷ er-Râğıb el-İsfehânî, *Mufredâtu Elfâzi'l-Kur'an*, Tahkik: Safvan Adnan Dâvûdî, Dâru'l-Kalem, Beyrut 1997/1418, 296.

³⁸ Bkz. İbn Fâris, Ebu'l-Huseyn Ahmed b. Fâris b. Zekeriyya er-Râzî, *Kitabu Muçmeli'l-Luğa*, Tahkik: eş-Şeyh Şihâbuddîn Ebû Amr, Dâru'l-Fikr, Beyrut, 1994/1414, 222.

³⁹ Bkz. Enam, (6), 1.

⁴⁰ Nisa (4), 1; Nahl (16), 4.

⁴¹ er-Râğıb el-İsfehânî, 296.

⁴² Nahl (16), 17.

⁴³ er-Râğıb el-İsfehânî, 296; İlgili olarak ayrıca bkz. Yazıcıoğlu, Mustafa Said, *Mâturîdî ve Neseî'ye Göre İnsan Hürriyeti Kavramı*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1992, 47 vd.

⁴⁴ er-Râğıb el-İsfehânî, 296.

güzelidir” ifadesi, halkın, ‘takdir etmek’ anlamında insana izafesine örnektir. Ankebût Suresi 17. ayet de ‘yalan söylemek’ anlamında insana isnat edildiğine örnektir.

Efâlu’l-ibâd tartışmasında özellikle bir dönem Mu’tezile tarafından kullanılan⁴⁵ ve halkla aynı kavramsal içeriğe işaret eden ihdâs ve icâd kelimeleri dilde, ‘bir şey yok iken sonradan var etmek’⁴⁶ anlamlarına gelmektedir. Ancak her iki kelime de Kur’an’da Allah’ın yaratıcılığı vurgulanırken kullanılmamıştır. Yalnızca ihdâs, Talak Suresi 1. ayette “...Bilemezsin, belki Allah bundan sonra bir iş ortaya çıkarır (yuhdis)” ifadesinde yer alır ve Allah’ın, iddet süresi içerisinde eşler arasında ‘oluşturabileceği anlaşma ve uzlaşma’ için kullanılır.

‘Halk’ ve ‘halk’ anlamına gelen ihdas, icâd vb. kelime ve kavramların efâlu’l-ibâd tartışmalarında kullanılmasının dil bakımından en önemli nedeni, tartışmanın ortaya çıkıp geliştiği dönemde, dilin ve düşüncenin keskin bir ‘yaratmacı’ yaklaşımı benimsemiş olmasıdır. Var olan her şeyin bir ‘var edici’ (yaratıcı)si bulunmalıdır. Kendi temel bakışı nedeniyle, insanın fiillerini (oluşumu ve sonuçları bakımından) insana nispet eden Mu’tezile, ortaya çıkan fiillerin oluşumunu ‘yaratma’ (halk, ihdas, icâd) olarak nitelemek zorunda kalmıştır. Çünkü o gün için dil, fiilin oluşumunu başka bir kavramla karşılamaya imkan verecek terminolojik yeterliliğe sahip değildir. Ancak Kur’an, özellikle müşrik kültüre karşı ‘halk’ kavramını ilâhî bir nitelik olarak belirgin bir şekilde kullandığı için müslüman toplumda ‘halk’ (yaratma) ve ‘ulûhiyet’ kavramları arasında zorunlu bir ilginin bulunduğu algısı yerleşmiş durumdaydı. Efâlu’l-ibâdı yaratmacı dil ve anlatımla, ele alan Mu’tezile, halk kavramının özellikle felsefî dildeki karşılığı olan ihdâs ve icâd kavramlarını kullanmak zorunda kalmıştır. Halk yerine ‘ihdas’ ve ‘icâd’ın kullanımında, Kur’an’ın halk ve ulûhiyet arasında kurduğu ilginin literal bir yaklaşımla toplumsal zihniyette yer etmiş olmasının önemli bir etkisi bulunmaktadır. Hatta bu o kadar güçlüdür ki Ehl-i Sünnet, halkın Allah dışında bir varlık için kullanılmayacağına dair icma bulunduğunu ileri sürmektedir.⁴⁷

---

⁴⁵ Bkz. en-Nesefî, *Tebşiratu’l Edille*, II, 539.

⁴⁶ er-Râğib el-İsfehânî, 222; el-Cürçânî, es-Seyyid Şerif Ali b. Muhammed, *et-Ta’rîfât*, Matbaatu Mustafa el-Bâbî el-Halebî, (Mısır) 1938/1357, 73.

⁴⁷ el-İsferâyînî, Ebu’l-Muzaffer, *et-Tebşîr fi’l-Dîn ve Temyîz’l-Fırak en-Nâciye ani’l-Fırakil-Hâlikîn*, Tahkik: Kemal Yusuf el-Hût, Alemu’l-Kutub, Beyrut 1983/1403, 64.

Mu'tezile'nin efâlu'l-ibâd konusunda halk kavramını kullanması, Ebû Ali Cubbâî (ö. 303/915-16) dönemine rastlamaktadır.⁴⁸ Neseî'nin tespitine göre Ebû Ali Cubbâî'den önce Mu'tezile, 'insan, fiilin mûcidi ve muhdisidir' ifadesini kullanıp, 'fiilin hâlıkıdır' ifadesini kullanmıyor, Allah'tan başka hâlık olmadığı konusunda Ehl-i Sünnet ile aynı yaklaşımı benimsiyordu. Ancak Ebû Ali Cubbâî, hâlık ve mûcid isimlerinin birbirinden farklı olmadığını görmüş ve daha gerçekçi bir yaklaşımla, 'hareket eden' her bir varlığın, ihtiyârî fiillerinin yaratıcısı (hâlık) olduğunu dile getirmiştir.⁴⁹ Her ne kadar Mu'tezile halk kavramını kullanmasa bile, Ehl-i Sünnet, daha ilk dönemlerden itibaren Mu'tezile'nin ihdâs ve îcâd ile halk kavramını kastettiğini farketmiştir. Çünkü Mu'tezile, ihdâs ve îcâd kelimelerini tercih etse de ihdâs ve îcâdla esasen halkı kastetmektedir. Nitekim Ebû Hanife (ö. 150/767)'ye atfedilen erken dönem metinlerde Mu'tezile'nin efâlu'l-ibâd tezi reddedilirken, Mu'tezile adına ihdâs ya da îcâd kavramları değil, halk kavramı kullanılmaktadır.⁵⁰ Cubbâî'nin icâd ve ihdâs yerine halk kavramını kullanması da Ehl-i Sünnet'in baştan beri Mu'tezile'yi doğru anladığını göstermektedir. Çünkü Ebû Hanife'den sonra Eş'arî,⁵¹ Mâtürîdî⁵² gibi sünnî kelamcılar da konuyla ilgili mu'tezilî yaklaşımı, Ebû Hanife'nin tercih ettiği terminolojiye uygun tarzda ele almışlardır. Neseî'ye bakacak olursak, Cubbâî'nin yaklaşımı, Mu'tezile'nin riyaseti kendisine geçtikten sonra Ebû Abdillâh el-Basrî (ö. 369/879-80) tarafından ileri götürülmüştür. Artık Mu'tezile, insanı hakîkî hâlık olarak nitelemektedir. Allah ise hakîkî değil mecazen hâlık diye isimlendirilmektedir.⁵³ Ancak Eş'arî'nin *Makâlât*'ta yer verdiği ve halk kavramı üzerindeki mu'tezilî iddiaları içeren tespitler gösteriyor ki, Mu'tezile, Cubbâî'den önceki dönemlerde de efâlu'l-ibâd konusunda halk kavramını kullanmıştır.⁵⁴

Efâlu'l-ibâd tartışmasında araç olarak kullanılan halk kavramı, bir müddet sonra tartışmanın odağına oturmuştur. Böylece ayetler

---

⁴⁸ en-Neseî, *Tebsiratu'l Edille*, II, 539.

⁴⁹ en-Neseî, *Tebsiratu'l Edille*, II, 541.

⁵⁰ Ebû Hanife, *el-Fıkhü'l-Ekber*, İmam-ı Azam'ın Beş Eseri içinde, İstanbul 1981, 60.

⁵¹ el-Eş'arî, *el-İbâne*, 19; *Kitabu'l-Luma'*, 38.

⁵² el-Mâtürîdî, 376.

⁵³ en-Neseî, *Tebsiratu'l Edille*, II, 540; *et-Temhîd*, 276; el-Cuveynî, 173.

⁵⁴ el-Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn ve İhtilâfu'l-Musallîn*, I-II, Tahkik: M. Muhyiddin Abdulhamîd, el-Mektebetü'l-Asriyye, Beyrut 1990/1411, I, 298.

dahil olmak üzere, Mu'tezile ve Ehl-i Sünnet tarafından naslara yapılan atıflar, kulun yaratıcılığını ya da kulun yaratıcı olmayıp, yapıcı (fâil) ve kesb edici olduğunu belirlemeye çalışmaktadır.

Efâlu'l-ibâdın tartışılmasında kullanılan aklî çıkarımı da yaratma kavramı belirlemiştir. Söz konusu çıkarım, mu'tezilî adalet telakkîsinin belirlediği tenzih çabaları (kabîhîn yaratma bakımından Allah'a izafe edilmesinin sakıncaları vs.) yanında öncelikle halk kavramı ile ilgili mu'tezilî ve sünnî görüşü destekleyecek nitelikteki önermelerle oluşturulmuş, önermeler de dönemin fizik görüşlerine göre kurulmuştur. Tartışma böylece ayetlere isnat edilen temel görüşlerin, aklî çıkarımlarla desteklendiği bir alana kaymış, aklî çıkarım da daha ziyade 'halk'ın mahiyetiyle irtibatlandırılmıştır. Buna göre istitâa (güç)nin fiilden önce insanda potansiyel olarak var olması ya da fiil anında ve her bir fiil için insanda Allah tarafından yaratılmış olması, istitâanın araz olarak algılanması ve arazların devamı, bir makdûrun (fiil), iki kâdirin (Allah'ın yaratıcılığı, kulun fiili/kesbi) kudretine konu olması tartışmaları, aklî çıkarımın temel dayanaklarını oluşturmaktadır.⁵⁵

Ehl-i Sünnet'in efâlu'l-ibâddaki tercihi ile Mu'tezile'nin insan için 'yaratma' kavramını kullanması arasında doğrudan bir ilgi bulunmaktadır. Şayet Mu'tezile, kendi tenzih kültürü ve insanın fiilindeki sorumluluğunu ispatlama bakımından yaratma kavramının kullanımını zorunlu görmeseydi, Ehl-i Sünnet, şerri Allah'a yaratma yönüyle izafe etmeyecek, insanın fiilindeki ihtiyârını tartışırken yaratma kavramını muhtemelen kullanmayacaktı.

Öyle gözüküyor ki, efâlu'l-ibâd tartışmasını, Mu'tezile ve Ehl-i Sünnet'in konuyla ilgili yaratma kavramını kullanma şekillerini ve kavrama yükledikleri anlamları birlikte değerlendirmek gerekmektedir. Esasen efâlu'l-ibâdın yaratılması konusundaki karşıt deliller, ilgili delillerin münakaşası, özel çalışmaları gerektirecek nitelikte detaylı incelemeleri hak etmektedir. Şu kadarı var ki, her iki tarafın –özellikle yaratma kavramının kullanımı ile ilgili- delillerini genel hatlarıyla zikretmemiz, tartışmanın hangi zemin üzerinde cereyan ettiğini kavramamız bakımından bize yardımcı olacaktır.

Ehl-i Sünnet, efâlu'l-ibâdın insan tarafından yaratıldığını ileri süren Mu'tezile'ye yönelik çok güçlü bir delille işe başlamaktadır: Hz.

---

⁵⁵ İlgili olarak bkz. el-Kâdî Abdulcebbar, *el-Muhtasar fî Usûli'd-Dîn*, 216; en-Nesefî, *Bahru'l-Kelâm*, 21. Ayrıca bkz. el-Bağdâdî, *el-Fark beyne'l-Fırâk*, Tahkik: M. Muhyiddîn Abdulhamid, el-Mektebetü'l-Asriyye, Beyrut 1990/1411, 178; en-Nesefî, *Tebziratu'l Edille*, II, 643; el-Cuveynî, 174.

Peygamber'den sonra sahabe dahil olmak üzere selef, Allah'ın tek yaratıcı olduğu konusunda icma etmişlerdir. Öyleyse genel olarak canlıların, özelde ise insanın kendi fiillerini (hayr-şer) yarattığını ileri süren Mu'tezile, icmaya aykırı davranmaktadır.⁵⁶

Buna karşılık Mu'tezile, icmayı terk ithamına yine icma iddiası ile cevap vermektedir. Mu'tezile'ye göre ef'alu'l-ibâdı insanların yarattığını, Kitab, Sünnet, icma ve aklî deliller ortaya koymaktadır.⁵⁷ “Yaratanların en güzeli Allah'ın şanı yücedir...”⁵⁸ ayeti, yaratma fiilinin Allah dışında başka varlıklara da atfedilebileceğinin delilidir.⁵⁹ Ayrıca Mu'tezile, özellikle, Allah'ın yaratmayı iyi/güzel yaptığını,⁶⁰ yaratmasında batıl⁶¹ ve düzensiz⁶² bir şey bulunmadığını ve yaratmasının hak olduğunu⁶³ bildiren ayetleri zikrederek kabîhi de içeren insan fiillerinin Allah tarafından yaratılmasının imkansız olduğunu ileri sürmektedir.⁶⁴

Mu'tezile'nin ayetlere dayalı istidlaline karşılık Ehl-i Sünnet, daha başka ayetler⁶⁵ yanında “Allah her şeyin yaratıcısıdır”,⁶⁶ “Sizi ve amelinizi Allah yaratmıştır”⁶⁷ ayetlerini zikrederek ve yaratma ile ulûhiyet arasında doğrudan ilgi kuran ayetleri⁶⁸ öne çıkararak insanın

---

⁵⁶ el-İsferâyînî, 64.

⁵⁷ eş-Şerîf el-Murtazâ, *İnkâzu'l-Beşer mine'l-Kader*, Resâilu'l-Adl ve't-Tevhîd, I-II, içinde, Tahkik: Muhammed Ammâra, Dâru'l-Hilal, 1971, I, 274 vd.

⁵⁸ Mu'minûn (23), 14.

⁵⁹ el-Kâdî Abdulcebbar, *el-Muhtasar fî Usûli'd-Dîn*, 214-215.

⁶⁰ Secde (32), 7.

⁶¹ Sa'd, (38), 27.

⁶² Mülk (67), 3.

⁶³ Hicr (15), 85.

⁶⁴ el-Bâkullânî, Ebû Bekr b. Tayyib, *Kitabu Temhîdi'l-Evâil ve Telhîsi'd-Delâil*, Tahkik: Şeyh İmaduddin Ahmed Haydar, Mueesetu'l-Kutubi's-Sekâfiyye, 1993/1403, 352-353.

⁶⁵ Ra'd (13), 16; Nahl (16), 20.

⁶⁶ Enam (6), 102.

⁶⁷ Saffat (37), 96.

⁶⁸ Ayetlerden bazıları için bkz. Ra'd (13), 16; Lokman (31), 11; Mülk (67), 14; el-Bâkullânî, 342 vd; el-İsferâyînî, 64; en-Nesefî, *Tefsiratu'l-Edille*, II, 614; er-Râzî, Fahrudin Muhammed b. Ömer, *el-Mesâilu'l-Hamsûn*, Mecmua içinde, Matbaatu Kurdistan el-İlmiyye, (Mısır) 1328, 374,.

fiilleri de dahil olmak üzere her şeyi yaratan yegâne yaratıcının Allah olduğunu güçlü bir şekilde dile getirmektedir.⁶⁹

Tarafların öne sürdüğü temel aklî gerekçelere gelince, insanın fiilini yarattığı konusunda ısrar eden Mu'tezile, fiilden önce insanda potansiyel bir gücün (istitâa) bulunduğunu,⁷⁰ ayrıca tek bir fiil üzerinde aynı anda iki kudretin (Allah'ın yaratması, kulun yapması/fiil/kesb) cârî olamayacağını ileri sürmektedir.⁷¹ Ehl-i Sünnet'e göre fiil için gerekli kuvvet, araz niteliği nedeniyle insanda potansiyel olarak mevcut değildir. Bu kuvvet ancak fiil anında ve fiil ile birlikte var olur.⁷² Fiilin yaratma bakımından Allah'a izafesi, kesb bakımından da insana izafesi,⁷³ herhangi bir teolojik probleme neden olmamaktadır.

4. Halk Kavramının Efâlu'l-İbâd Tartışmasına Katkısı

Halk kavramını efâlu'l-ibâd tartışmasına dahil eden Mu'tezile, bildiği üzere çift taraflı bir beklenti içerisindedir. Esasen ilahî fiiller ile ilgili adalet endişesini öne çıkaran Mu'tezile, söz konusu endişeyi, kabîhin yaratılmasını Allah'a nispet etmemek ve insanı, ihtiyârî fiillerinde iradeli kılmakla gidermek istemiştir. Şayet insan, husn/kubh, hayır/şer fiillerini kendisi yaparsa/yaratırsa (halk), hem kabîh yaratılma bakımından Allah'a isnad edilmemiş olacak, hem de emir ve nehiye karşılaşan, devamında da sevap vadedilen ve ikâbla

---

⁶⁹ el-Mâturîdî, 376; el-İsferâyînî, 64; en-Nesefî, *Tebsiratu'l Edille*, II, 613 vd.; el-Cuveynî, 173; el-Âmidî, Seyfuddin Ebu'l-Hasan Ali b. Ebî Ali b. Muhammed, *Gâyetu'l-Merâm fî İlmi'l-Kelâm*, Tahkik: Hasen Mahmud Abdullatif, el-Cumhuriyyetu'l-Arabîyyetu'l-Muttehide el-Meclisu'l-A'lâ li'ş-Şuûni'l-İslamiyye Lecnetu İhyâi't-Turâsi'l-İslamî, Kahire 1971/1391, 203.

⁷⁰ el-Kâdî Abdulcebbar, *el-Muhtasar fî Usûli'd-Dîn*, 216; en-Nesefî, *Bahru'l-Kelâm*, 21.

⁷¹ el-Bağdâdî, *el-Fark beyne'l-Fırâk*, 178; en-Nesefî, *Tebsiratu'l Edille*, II, 643; el-Cuveynî, 174.

⁷² Ebû Hanîfe, *el-Vasiyye*, İmam-ı Azam'ın Beş Eseri içinde, İstanbul 1981, 73; el-Eş'arî, *Kitabu'l-Luma' fî'r-Reddî alâ Ehli'l-Ehvâ ve'l-Bida'*, Eş'arî'nin, Risâletu'l-Eş'arî fî İstihsâni'l-Havd fî İlmi'l-Kelâm'ı ile birlikte, Matbaatu Meclisi Dâirati'n-Nizâmiyye, Haydarâbâd 1344, 54 vd.; en-Nesefî, *Tebsiratu'l Edille*, II, 541 vd.; el-Bezdevî, Ebu'l-Yusr Muhammed b. Muhammed b. Abdilkerim, *Kitabu Usûli'd-Dîn*, Tahkik: Hans Peter Lens, Dâru İhyâi'l-Kutubi'l-Arabî, Kahire 1963/1383, 125.

⁷³ Ebû Hanîfe, *el-Vasiyye*, 73; el-Mâturîdî, 381; el-Bağdâdî, *Usûlu'd-Dîn*, 134.

tehdid edilmiş bulunan insanın fiillerindeki iradesi kendiliğinden ortaya çıkmış olacaktır.

Ehl-i Sünnet, Mu'tezile'nin halk kavramı yardımıyla ulaştığı ve çoğunlukla mu'tezilî teolojik tercihleri doğrulayacak nitelikte biçimlenen sonuçları reddetmiş ve yine halk kavramı yardımıyla başka teolojik sonuçlara ulaşmıştır. Kendi tenzih kültürü ile hareket eden ve daha ziyade metinlerle ilgili literalist tavır sergileyen Ehl-i Sünnet, insanın yaratıcılık ile nitelenmesini, küfür olarak değerlendirmektedir.⁷⁴ Allah'ın kabîhi/şerri yaratması, ilahî niteliklere zarar vermeyecektir. Aksine Allah dışında bir varlığa yaratma atfedilerek yaratma ile ulûhiyet arasındaki ilgi koparılırsa, teolojik bakımdan tahammül edilemeyecek düzeyde problemler ortaya çıkacaktır. İnsanın ihtiyârî fiillerindeki sorumluluğu açısından da insanın fiilini Allah'ın yaratması, fiildeki sorumluluğa zarar vermeyecektir.

Ancak kabul edilmelidir ki, halk kavramı, efâlu'l-ibâd konusunda, tartışmanın esası değil, aracıdır. Çünkü tartışma, halk kavramından ayrıştırılabilecek niteliktedir. Halk kavramı hiç söz konusu edilmese de tartışma yürütülebilecektir. Mu'tezile, efâlu'l-ibâdda mezhebî tercihleri bakımından belki de kolay bir çıkış yolu aradığı için halk kavramını tartışmaya dahil etmiş, esasen tartışmanın mecrasından ayrılmasına da neden olmuştur. Mu'tezile, kendi tezinin vazgeçilmez unsurlarını savunurken halk kavramına dayanmasa ve kabîhin Allah'a isnadı ve insanın ihtiyârî fiillerindeki iradesini doğrudan anlamaya çalışsa, hem temel dinî metinler bakımından hem de aklî/felsefî tutarlılık bakımından daha geçerli sonuçlara ulaşabilirdi. Öyle anlaşılıyor ki, Mu'tezile ilk başta halk kavramının efâlu'l-ibâddaki kullanımının müslüman dinî metinler ve baskın teolojik yorum bakımından doğuracağı tepkileri çok iyi hesaplamamıştır. Ancak ilerleyen dönemlerde halk kavramı ile ilgili metinlere atıf yapma kolaycılığını keşfeden Mu'tezile, halk kavramının kendi iddialarına uygun tarzda kullanımının müslüman dinî metinleri bakımından engellenmediğini ispat etmek sûretiyle efâlu'l-ibâddaki tezlerinin ispatlanmış olacağını yani tenzih ve insanın iradesi ile ilgili beklentilerinin karşılanacağını varsaymıştır.

Ehl-i Sünnet de halk kavramının efâlu'l-ibâddaki kullanımında daha kolay savunulabilecek bir bakışı benimsemiş, Mu'tezile'nin halkla ilgili iddialarını boşa çıkarmak sûretiyle efâlu'l-ibâd konusundaki mu'tezilî tezi boşa çıkaracağını düşünmüştür.

---

⁷⁴ el-İsferâyînî, 64; en-Nesefî, *Bahru'l-Kelam fî Akâidi Ehli'l-İslam*, Matbaatu Meşriki'l-İrfan, Konya 1329, 21; el-Bağdâdî, 335.

Ancak halk kavramı ekseninde tartışılan konular, kendi tanımları çerçevesinde tartışılmadığı için üretilen teolojik çözümler, tartışmanın başladığı ve şekillendiği dönemlerdeki teolojik ve entelektüel kaygıların giderilmesine yönelik çabalarla sınırlı kalmak ve o kaygıları sonraki dönemlere taşımaktan öte bir değer ifade etmemektedir. Neseî'nin *Temhîd*'inde açıkça rastlanan bir tespit, Ehl-i Sünnet'in, tartışmanın mecrasını belli ölçüde yakaladığını göstermektedir: İnsanın sevap ve cezası, Allah'ın fiili yaratmasına değil, insanın fiili yapmasına bağlıdır.⁷⁵ Ancak Ehl-i Sünnet, sözü geçen yaklaşımı güçlendirip genişletmek yerine, tartışmayı halk kavramı çerçevesinde sıkıştırarak bir anlamda çözüme yönelik çabaları engellemiş, kısır çekişmeleri devam ettirmekle yetinmiştir.

5. Değerlendirme

Her itikâdî ayrışmanın, esasen siyâsî tercihleri öncelikle barındırdığı göz önüne alınırsa, itikâdî anlamda ulaşılan sonuçların genel din anlayışı açısından doğrulanma çabası bir yana, ayrışmanın başlaması ve kullanılan argümanların mahiyeti, geri plandaki siyâsî tercihin etkisini fazlasıyla yansıtacaktır. Ancak tartışılan konu, ilk dönemlerde din dışı unsurların (siyasî, sosyal) etkisiyle belirlense bile, ilerleyen dönemlerde bu etki önemli ölçüde konuyu yönlendirme vasfını kaybedecek ve konu ilk başta dolaylı olarak ilgili olduğu alana, itikâdî zemine oturacak, tartışmanın tarafları ulaşılan sonuçları, kendileri için inanç konusu olarak benimseyeceklerdir.

Önceden oluşmuş yargıyı naslarla ve aklî çıkarımlarla desteklemek, en sonunda ulaşılan kelâmî yaklaşımı, ortaya çıktığı dönemin şartlarından ayrı olarak, genel-geçer bir teolojik kabul olarak sunmak, dinî ya da aklî/felsefî bakımdan tutarlı bir yaklaşım olarak görülemez. Efâlu'l-ibâd ve halku efâli'l-ibâd konularında Mu'tezile ve Ehl-i Sünnet tarafından tutulan yol, tam da böyle bir yoldur. Sözü edilen tartışma, siyasî, kültürel, felsefî ve dinî-kültürel farklılıkların katkısıyla ve hepsinden önemlisi mezhebî bakışın doğrulanması amacıyla gelişen ve kalıplaşan bir nitelik taşımaktadır. Tartışma, siyasî ve kültürel ayrışmaların geçerli olduğu dönemlerde ortaya çıkıp geliştiği için, özenle takip edilmelidir. Çünkü bahsedilen dönemlerde oluşan kelâmî yaklaşımlar, teolojik ve felsefî/bilimsel kaygılarla sürdürülmekten ziyade, siyasî, mezhebî ayrışmaları destekleyecek, güçlendirecek nitelikte ele alınmaktadır. Sonraki dönemlerde siyasî, kültürel boyut ve ilk dönemdeki tartışmanın mahiyetini belirleyen şartlar, tartışmanın içerisinde kaybolarak görünmez olsa bile, o şartların belirlediği yapı ve kalıp, önemli ölçüde devam etmektedir.

⁷⁵ el-Mâturîdî, 381; en-Neseî, *et-Temhîd*, 278.

Tartışma, oluşumuna ve gelişimine katkı sağlayan yapıyı, üzerinden yürüdüğü kelime ve kavramları, sonraki dönemlerde de bünyesinde barındırmaktadır. Bahsi geçen yapı, temel naslarla, döneminde geçerli olan fizik bilgilere dayalı önermelerle ve akli çıkarımlarla desteklenerek nihâî hakikate dönüştüğü için değişik felsefi/bilimsel katkının konuya dahil olması önündeki en büyük engeli teşkil etmektedir.

Mu'tezile ve Ehl-i Sünnet'in tenzih çabaları birbirini yanlışlamaya ve geçersiz kılmaya çalışırken, şerrin Allah'a izafesi ve insanın ihtiyârî fiilindeki iradesi, halk ve kesb kavramlarının tanımlama gücü çerçevesinde anlaşılmaya çalışılmış, neticede hem şerrin Allah'a nispeti bakımından, hem de insanın sorumluluğunu ispat bakımından konunun özünden uzaklaşmıştır.

Her ne kadar Kâdî Abdulcebbar ile İbnu'l-Murtaza (ö. 840/1437), Hz. Peygamber'e ve ashaba atfedilen ve mu'tezilî adalet telakkisini öne çıkaran bazı ifadelerle eserlerinde yer vererek, Hz. Peygamber'e 'subhanallah' lafzının tefsirinin sorulduğunu ve onun, 'subhanallah' lafzını 'Allah'ı her türlü şerden tenzih etmek' diye açıkladığını, yine Hz. Peygamber'in bazı teveccühlerinde 've ş-şerru leyse ileyk' (şer Sen'den değildir) dediğini nakletseler⁷⁶ de kabul etmek gerekir ki, Kur'an, efâlu'l-ibâdı, ne tartışmayı başlatan yanı sıra ne de tartışılan yanlarıyla, konu edinmiştir. Ayrıca Hz. Peygamber, efâlu'l-ibâdla ilgili bir ifade kullanmadığı gibi sahabeden de Hz. Peygamber'e atfen konuya dair bir ifadenin geldiği vakî değildir. En azından Kur'an ve Sünnet, efâlu'l-ibâdın kelâmî/felsefî düzeydeki tartışmalarına uzaktır. O halde tartışmanın odağında yer alan halk kavramı, Mu'tezile ve Ehl-i Sünnet tarafından kendi kullarımları itibarıyla Kur'an'a atfedilse bile tartışmanın aslından uzak olan Kur'an, halk kelimesine tartışmada kullanıldığı şekliyle yer vermemektedir. Kâdî Abdulcebbar'ın isabetle dile getirdiği gibi, Ehl-i Sünnet'in, fiilin yaratılmasıyla ilgili olarak öne sürdüğü ayetler, efâlu'l-ibâd tartışmalarındaki sünnî bakış açısını doğrulamaktan ziyade müşrik toplumun şirkini sorgulayan ayetlerdir.⁷⁷ Dolayısıyla efâlu'l-ibâd konusunda kelâmî argümantasyon bakımından değerlendirilmeleri uygun değildir. Ancak Mu'tezile'nin ayetlerle ilgili istidlâli için de aynı ifadeleri tekrarlamak mümkündür. Az önce Kâdî Abdulcebbar tarafından Ehl-i Sünnet'e karşı getirilen itiraz, Ehl-i Sünnet tarafından da Mu'tezile'ye karşı geliştirilecek niteliktedir.

⁷⁶ el-Kâdî Abdulcebbar, *Fadlu'l-İ'tizâl*, 145-146; İbnu'l-Murtazâ, Ahmed b. Yahya, *Kitabu Tabakâti'l-Mu'tezile*, Neşr: Susanna Diwalt Wilzer, Beyrut 1961, 14; ayrıca bkz eş-Şerîf el-Murtazâ, Ali b. Huseyn Ebu'l-Kâsım, *İnkâzu'l-Beşer mine'l-Kader*, Resâilu'l-Adl ve't-Tevhîd, I-II, içinde, Tahkik: Muhammed Ammâra, Dâru'l-Hilal, 1971, I, 278.

⁷⁷ el-Kâdî Abdulcebbar, *el-Muhtasar fî Usûli'd-Dîn*, 214-215.

Nitekim Bâkılânî (ö. 403/1013) Mu'tezile'nin efâlu'l-ibâdda kabîhin Allah tarafından yaratılmadığını delillendirmek için zikrettiği ayetlerin mu'tezilî iddiayı kesinlikle ispatlamayacağını ve ayetlerin başka amaçlarla ilgili olduğunu ifade etmektedir.⁷⁸ Öyleyse denilebilir ki, her iki yaklaşım bakımından ayetlere getirilen yorumlar, ayet metinlerinden ayrı olarak üretilen anlamaların, lafzî uygunluk nedeniyle ayetlere giydirilmesinden ibarettir.

Efâlu'l-ibâd konusundaki aklî çıkarımlar daha ziyade fiilin mahiyeti, istitâa, bir makdûr (fiil) iki kâdir (yaratan/yapan) çekişmesine dayanmaktadır. Geline aşamada, sözü edilen tartışma, şerrin Allah'a izafesinin doğurduğu iddia edilen teolojik sakıncaları gidermeye ve insanın ihtiyârî fiillerindeki iradesini ispatlamaya ne kadar elverişlidir? Neticede tartışmanın üzerinde yürüdüğü önermeler, öncelikle o dönemin fizik kabullerine dayalı olarak oluşturulmuştur ve fiilin fizikî izahını yapmaya yöneliktir. Ancak o dönemdeki fizikî kabullerin hâlâ geçerli olduğunu ileri sürmek mümkün değildir. Öyleyse fiilden önceki potansiyel gücü (selâmetu'l-esbâb/sıhhatu'l-âlat) kabul ederek, fiilin ortaya çıkması için ikinci bir gücün (istitâa) varlığını zorunlu kılmak⁷⁹ iman konusu olarak sürdürülmesi gereken bir gerçeklik değildir.

Fiil ve fiille ilgili tanımlamaların, artık kabîhin yaratılması, şerrin Allah'a isnadı gibi teolojik kaygılara ve halk, kesb, istitâa vb. kavramlara sıkışmadan ve daha tutarlı bakışlarla gerçekleştirilmesi imkan dahilindedir. Hepsinden önemlisi yaratma kavramı, efâlu'l-ibâdın oluşumunu açıklamak için kullanılmak zorunluluğu bulunan bir kavram değildir. O halde yaratma kavramının temel dinî metinlerdeki kullanımının, efâlu'l-ibâd tartışmalarındaki kullanımı zorlamadığı ve belirlemediği kabul edilmelidir. Ortaya çıkan her fiili klasik yaratmacı bir yaklaşımla tanımlamak ve yaratma kavramı altında anlamaya çalışmak, geçerli bir yöntem olarak görülemez. İnsanın her bir fiili için, fiil anında ve o fiile özel bir güç yaratıldığı, insanın o güçle fiili gerçekleştirdiği iddiasını reddetmek, aksine insanın potansiyel bir güce sahip olduğunu ve fiillerini o potansiyel güçle oluşturduğunu telaffuz etmek, bütün sakıncalarıyla birlikte Mu'tezile'nin efâlu'l-ibâd tezini benimsemiş olmak anlamına gelmeyecektir.

Kabîhin ve şerrin yaratılması, Allah'ın fiillerindeki adalet niteliği bakımından birtakım sakıncalar doğuruyorsa, insanın fiillerini yaratmış olması ve böylece kötü fiillerin yaratılma bakımından Allah'a isnadından kaçınılması, Mu'tezile'nin tenzih iddiasını tam anlamıyla gerçekleştirmeyecek ve kaygılarını karşılamayacaktır. Çünkü Mu'tezile kendi sistemine göre şerri tanımlayıp, alemde mevcut şerri

---

⁷⁸ el-Bâkılânî, 349 vd.

⁷⁹ el-Mâturîdî, 410-411.

de onu gerçekleştirenlere yükleyince (yaratma bakımından) Tanrı'yı şerden ve şerrin devamı olarak ortaya çıkan problemlerden kurtarmış olmamaktadır. Şerrin bizzat varlığı, –kim tarafından nasıl üretilmiş olursa olsun- Tanrı'ya isnat edilmesini zorunlu kılacaktır. Çünkü mutlak kâdir ve mutlak iyi Tanrı'nın şerre engel olmaması, teolojik bir sorun olarak her zaman çözüm beklemektedir. Şayet yapıcısına/yaratıcısına (insan) isnat edilen şerrin bizzat varlığı ilâhî âdet gereği tahammül edilebilecek nitelikte görülerek, söz konusu durumun (insan tarafından şerrin üretilmesinin) ilâhî adalete zarar vermeyeceği ileri sürülecekse, o takdirde Ehl-i Sünnet'in keşfettiği ama felsefî anlamda geliştirmedeği tespiti Mu'tezile'ye karşı dillendirmek son derece yerinde bir tavır olacaktır: 'Şerrin yaratılması değil, yapılması/kesbedilmesi, şerdir.' Ehl-i Sünnet, ilâhî âdet gereği, Allah'ın, şerrin vücûduna izin verdiğini ve şerrin Allah tarafından yaratılmasının müslüman tenzih telakkîsi bakımından bir sakınca doğurmadığını ileri sürmektedir. Böylece Ehl-i Sünnet, Allah'ın yaratıcılığını kendi tenzih telakkîsi nedeniyle sakınmış, şerrin, yaratılma bakımından Allah'a isnadını ise kabul etmiş olmaktadır.

İnsanın fiilindeki iradesine gelince, Mu'tezile'nin iradeyi ispat şekli, yaratma-irade ilişkisi üzerine kuruludur. Fiilini yaratan insan, fiilindeki iradesini de ortaya koymuş olmaktadır. Ehl-i Sünnet, daha ziyade Mu'tezile'nin yaratma kavramına karşılık vermekle meşgul olduğu için mu'tezilî iddiadaki güçlükleri kavramakta zorlanmıştır. Çünkü fiildeki irade ile fiilin yapılması/yaratılması, gerçekte ayrılabilir kavramsal içerikleri barındırmaktadır. Fiili, insana nispet eden ve fiil sonunda sevap ve ikâbı gerektiren unsur, iradedir. Fiildeki iradenin varlığı belirlendikten sonra, fiilin gerçekleşmesi, yapılması/yaratılması ayrı bir olgudur. Her şeyin yaratılmasını Allah'a isnad eden Ehl-i Sünnet, fiilin insana isnadını fiilin yapılmasını (fiil) ya da kesb edilmesini, fiildeki iradenin ve sorumluluğun ispatı için yeterli görerek, yaratılmasını da –ilâhî âdet gereği- Allah'a isnad etmektedir. Esasen Ehl-i Sünnet'in çözüm şekli, kavramların ayrımını ortaya koyması, kavramlar (yaratma-irade) arasında zorunlu bir ilginin bulunmadığını göstermesi bakımından başarılıdır. Böylece yaratma-irade arasındaki ilginin, Mu'tezile'nin öne sürdüğünün aksine, zorunlu bir ilgi olmadığı ortaya çıkmaktadır. Ehl-i Sünnet, insanın fiilindeki iradesini ispat için fiilin insan tarafından yaratılmış olmasında ısrar eden Mu'tezile'ye karşı da tartışmanın bu kısmında etkili cevaplar vermiştir. Ancak Ehl-i Sünnet'in itirazı Mu'tezile'ye karşı başarılı olmakla birlikte, kendi çözüm önerisi bakımından da tekrar irdelenmelidir.

Gelinen aşamada Ehl-i Sünnet'in benimsediği ve teolojik bir çözüm olarak sunduğu efâlu'l-ibâd görüşü, hemen neredeyse mu'tezilî bakışın anti-tezi niteliğindedir. Öncelikle sünnî tenzih endişesiyle geliştirilmiş, Allah'ın yaratıcılığını vurgulamakla daha ziyade ilgilendiği. Ehl-i Sünnet'in konuyla ilgili yaklaşımı, mezhebî

kaygılar ve önyargılar nedeniyle mu'tezilî bakışı yanlışlamak için ayetleri lafzî olarak istidlallerden ibarettir. Konu Mu'tezile'nin belirlediği çerçeveye iyice sıkıştığı için esasen tartışmanın oturduğu ahlâkî ve felsefî temelin yeterince göz önünde bulundurulmadığı kabul edilmelidir. Nitekim Mu'tezile Kur'an'a atıflar yaparak, insanın özgür iradesini güçlendirmeye çalışırken, Ehl-i Sünnet'in aynı amaca dönük gayretinin yeterince belirgin olmadığı görülmektedir. Halbuki, Ehl-i Sünnet mu'tezilî iddiaları ve fiilin yaratılması üzerine gelişen tartışmayı özellikle tartışmanın sıcak şekilde yaşandığı dönemden sonra belli ölçüde gözardı etseydi, konunun ahlakî ve felsefî yanına daha fazla katkıda bulunabilirdi. Bu katkı insanın ihtiyârî fiillerindeki iradesinin belirginleştirilmesidir. Nitekim Hasan Basrî (ö. 110/728), henüz Mu'tezile tarih sahnesine çıkmadan ve mu'tezilî efâlu'l-ibâd tezi oluşmadan önce, efâlu'l-ibâd konusunu ele almış ve doğrudan insanın iradesi ile ilgilenerek konunun ahlakî ve felsefî yanına özellikle ayetlerden, Hz. Peygamber ve ashabın tutumlarından örnekler vererek önemli katkılar yapmıştır.⁸⁰ Hasan Basrî sözü geçen konuda görüşlerini dile getirirken efâlu'l-ibâdın yaratılması ile doğrudan ilgilenmemektedir. Çünkü insanın iradesi ile efâlu'l-ibâdın yaratılması konuları zorunlu olarak birlikte tartışılması gereken iki konu değildir.

Ehl-i Sünnet'in benimsediği metodik yaklaşım bakımından ayetlerin belirlediği çerçeve, özgür tartışma ortamını belli ölçüde sınırlamıştır. Esasen konu, İslam'dan önce de ahlakî ve felsefî düzeyde tartışılan bir konudur. Tartışmadaki en belirleyici unsur, Allah'ın yaratma alanına müdahalesi, ilgili müdahalenin, ilahî sıfatlar bakımından geçerli yollarla izah edilmesi ve insanın fiilindeki iradesinin tam anlamıyla açıklanabilmesidir. Buna göre konuyla ilgili tartışma, her türlü mezhebî kaygılardan, siyasî, dönemsel ve bölgesel anlayış farklarından ayrı olarak yürütülebilecek niteliktedir. Tartışmanın teolojik yanı, özellikle insanın fiilindeki iradesi bakımından, siyasî niteliğinin ve mezhebî cepheleşmenin çok gerisinde kalmıştır. O halde denilebilir ki, halk kavramı ekseninde ayetlere ve aklî çıkarıma dayalı efâlu'l-ibâd tartışması, esasen teolojik bir hakikat arayışı olarak nitelenemeyecektir. En azından takip edilen yöntem, böyle bir arayışın işaretini vermemektedir.

---

⁸⁰ el-Hasen el-Basrî, *Risâle fi'l-Kader*, Resâilu'l-Adl ve't-Tevhîd içerisinde, I-II, Dâru'l-Hilâl, Kâhire 1971, I, 84 vd.